

ERZİNCAN TARİHİ
CİLT VI
KÜLTÜREL ve SOSYAL HAYAT
(Dini Hayat, Eğitim, Ulemâ ve Eserleri)

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Halil BALTACI

Dr. Öğr. Üyesi Salih KAYMAKÇI

Bu kitabın tüm hakları Erzincan Valiliği ve
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Rektörlüğü'ne aittir.
Kitapta yer alan bölümlerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Haberleşme Adresi:

Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Atatürk Mahallesi Kültür Merkezi

Barış Manço Park İçi

Telefon:0 446 214 30 79

Faks:0 446 214 80 22

E-Posta:iktm24@kulturturizm.gov.tr

Erzincan Valiliği Yayınları

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Yayınları

ISBN: 978-975-17-4615-3

Erzincan-2020

SALİH BABA DİVANI'NDA HADİS KÜLTÜRÜ ve PEYGAMBER ALGISI*

Dr. Öğr. Üyesi Alparslan KARTAL **

Giriş

Şairlerinin şiirlerini topladığı kitaplara verilen adla tesmiye edilen Divan Edebiyatı, bir Türk-İslam Edebiyatı dönemi olup Arap-Fars edebiyatının bazı öğelerinin Türk edebî kültürü ile mezc edilmesi suretiyle teşekkül etmiştir. Farklı kültürlerle etkileşim içinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nun onların edebî kültürlerinden bigâne kalması düşünülemezdi. XIII. yüzyılda ilk örneklerine rastlanan dönem XIX. yüzyılın sonlarında Batı edebiyatının da tesiriyle sona ermiştir. Divan Edebiyatı'nın oluşum ve gelişme dönemlerinde etkili olan bir hususlardan biri tasavvuftur. Bu konuda Akün'ün şu tespiti önem arz etmektedir:

Anadolu'da Türk diliyle yazılı bir edebiyata varışta gözden kaçırılmaması gereken diğer bir husus, bölgede gittikçe kuvvet kazanmaya başlayan tasavvuf cereyanıdır. XIII. asrın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Moğol istilâsından kaçıp Anadolu'ya gelen birçok büyük sûfnin tesiriyle I. Alâeddin Keykubad devrinden (1220-1237) başlayarak tasavvufî düşünce hız kazanır. Öte yandan yine aynı sebeplerle bu defa Orta Asya ve özellikle Horasan sahasından Türkmen şeyh ve dervişleri de bu çağda akın akın Anadolu'ya gelirler. Büyük merkezlerde Farsça bilen şehir halkına aynı dille hitap eden eserler yanında, tasavvuf fikriyatını geniş halk tabakalarına yaymak şekliyle yazılan dinî ve tasavvufî eserlerde Oğuz Türkçesi edebiyat ve yazı dili hüviyetiyle kendini göstermeye başlar. Böylece XIII. asrın ilk yarısı içinde, doğrudan doğruya Farsça bilmeyen bir kitleyi irşad gayesini güden Türkçe dinî-tasavvufî bir edebiyatın doğuşuna şahit olunur.¹

Çok sayıda manzum ve nesir türü bulunan Divan Edebiyatı'nda öne çıkan eserler, bazen farklı nazım türlerini de bir araya getiren divanlar olmuştur. Tevhid, nübüvvet, İlahî aşk, mecazî aşk, teslimiyet, ayrılık, vefa, Hz. Peygamber'e muhabbet, kavuşma arzusu, ahlak, dua, methiye, yergi, tevekkül vb. birçok konunun ele alındığı bu divanlarda, İslam medeniyetinin tesiriyle çok sayıda ayet ve hadislerle bazen lafzî bazen de işarî olarak atıfta bulunulmuştur. İçinde hiç münacât, tevhid, na't gibi bölümler olmayan az sayıda divan bulunsa da, kahir ekseriyetle divanlar Allah'a ve Hz. Peygamber'e övgü içeren mezkur kısımları içerdiğinden dinî atıflar ve motifleri sıklıkla barındırmaktadır.

* Bu çalışma, 28 Eylül-01 Ekim 2016 tarihleri arasında Erzincan'da yapılan Uluslararası Erzincan Sempozyumu'nda sunulan "Tüfekçizade Salih Baba (1846-1906) ve Divanında Ayet ve Hadislere Yaptığı Atıflar" başlıklı bildirinin büyük oranda değiştirilmesi ve farklı bölümlerin eklenmesi suretiyle genişletilmesi sonucunda orijinal olarak oluşturulmuştur.

** Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis ABD, Türkiye-Kars, kartalalparslan@hotmail.com.

¹ Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", DİA, 1994, IX/393.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları arasında bir tarihte yazıldığı tahmin edilen Salih Baba Divanı, Divan Edebiyatı'nın son ve nadide örneklerindedir. Son dönem Nakşibendi meşayihinden Erzincanlı Muhammed Pir-i Sami Efendi'nin müridi olan Erzincanlı Tüfekçizade Salih Baba'nın fena fi'ş-şeyh halini yaşadığı esnada terennüm ettiği beytlerin ve şiirlerin yazıya geçirilmesi suretiyle elde edilen divan, çok derin tasavvufî hakikatleri ifade etmesi yönüyle müstesna bir divandır. Salih Baba, ümmî olmasına rağmen çok sayıda ayet ve hadislerle lafzî olarak atıfta bulunmuş; tasavvuf ehlinin tevhid ve nübüvvet anlayışına muvafık vasıflandırmalarda bulunmuştur. Sâlih Baba'nın aruz vezniyle yazdığı manzumelerinde dilinin ağıdalı, hece vezniyle yazdıklarında ise oldukça sade olduğu görülmektedir.²

1. Salih Baba'nın Hayatı Ve Tasavvufî Yönü

1.1 Salih Baba'nın Hayatı

Son dönem mutasavvıf şairlerden olan Tüfekçizade Salih Baba'nın hayatıyla ilgili kapsamlı bir yazılı kaynak mevcut değildir. Bu konuyla ilgili en eski kaynaklar, Salih Baba'nın kardeşinin torunu olan Abdurrahman Tüfekçi'nin Fehmi Kuyumcu'ya gönderdiği mektup; Fehmi Kuyumcu'nun 1979 yılında yayınladığı Salih Baba Divanı'nın giriş kısmında bu konuda vermiş olduğu malumat ve 1986 yılında Nurettin Albayrak'ın Maverâ Dergisi'nde yayınlanan "Bir Tasavvuf Şairi Tüfekçizâde Salih Baba" adlı makalesidir.³ Daha sonra Salih Baba üzerine yapılan çalışmalar bu üç kaynaktan istifade etmişlerdir.

Salih Baba'nın babasının ismi Mustafa Efendi, annesinin ismi ise Atike Hanım'dır. Babası hem imam hem de tüfek tamiri de yapan bir çilingir ustasıydı. Bu nedenle "Tüfekçizâde" lakabıyla anılırdı. Salih Baba da bu lakabı babasından tevarüs etmişti. İlk dini tahsilini de babasından almıştı.⁴

Doğum tarihi ile ilgili iki tarih ön plana çıkmaktadır: Miladî 1846 ve 1847. Divanında ise hicri doğum tarihini (h. 1263) hem ebced hesabıyla hem de açık bir şekilde bildirmektedir:

"Darb-ı bahrân târih-i tevellüdüm olmuş benim

Müddet-i ömrüm erişti şimdi câne çâre ne"⁵

"Salihem usandım dâr-ı fenadan

Bir an kurtulmadım rene ü anadan

Bin iki yüz altmış üçte me'vâdan

Bir beşer sûretli Hân'e gelmişem"⁶

² Ahmet Doğan, "Salih Baba", DİA, XXXVI/37.

³ Deniz, Mustafa, *Salih Baba Divanı'nda Dini-Tasavvufî Şahsiyetler, Âyet ve Hadisler*, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi, KKTC, 2002, s. 9.

⁴ Doğan, a.g.m, XXXVI/37.

⁵ Salih Baba Divanı, hz. Şeyheddin Yalçınkaya, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2015, s. 292.

⁶ Salih Baba Divanı, s. 216.

Salih Baba Erzincan'da doğmuş ve bu şehirde yaşamıştır. Şiirlerinde Erzincan'a birçok atıf vardır:

“Bilâdı şehr-i Erzincan yerimiz
Bir ednâ Salihem Ol'dur şîrimiz
Derinde kemterinin kemteriyiz
Zuhuratı pirimden söylerem ben
Bu yolda canı kurbân eylerem ben”⁷

“ Ey erenler arslanı
Geldin imdada sâkî
Doldurdun Erzincan'ı
Nûr u ziyada sâkî”⁸

Tarîk-i Nakşibendî'den alanlar vuslat-ı kâmu
Figânı andelîb-âsâ ederler subh ile şâmı
Kulûb-ı sâliki ihya kılar hep nisbet-i Sâmî
Dolar bûy-ı Muhammed'le bu Erzincan seher vakti”⁹

“Gönderdi Sâmî'sin ol Pîr-i Tâgî
Erzincan şehrinde kurdu otağı
Sami'dir cihanın hem şeb-çerâgı
Bizim de ahd ile peymânımız var”¹⁰

Erişti Sidre'den cânân
Bileşince kamu gilmân
Dayansın işbu Erzincan
Bu meydân-ı muhabbettir
Temâşâgâh-ı hikmettir”¹¹

“Erişti Sâmî-yi Sultân beraber dilber-i rûhân
Değil yalnız Erzincan Yemen San'a'da yangın var”¹²

⁷ Salih Baba Divanı, s. 251.

⁸ Salih Baba Divanı, s. 313.

⁹ Salih Baba Divanı, s. 322.

¹⁰ Salih Baba Divanı, s. 98.

¹¹ Salih Baba Divanı, s. 108.

¹² Salih Baba Divanı, s. 120.

Nurettin Albayrak'ın Salih Baba'nın akrabalarından Halim Tüfekçi ile yapmış olduğu mülakata göre, şair birkaç defa evlenmiştir. Osman, Fehmi ve Dursun adında erkek çocukları olduğu bilinmektedir. Bunun dışında evladı olup olmadığı bilinmemektedir. Geçimini babasından kalan çilingirlik ve demircilik mesleğiyle idame ettirmiştir.¹³

Tasavvufla iç içe geçen bir hayatın sonunda 60 yaşlarında vefat eden Salih Baba, Erzincan Terzi Baba Mezarlığı'nın yakınındaki Akmezarlık'a defnedilmiştir. Vefat tarihi 1324/1906 veya 1325/1907'dir. Kabrinin yeri tam olarak tespit edilememekle beraber şimdiki ismi Hava Şehitleri Mezarlığı olan Akmezarlık'ta medfun olduğu bilinmektedir.¹⁴

1.2. Salih Baba'nın Tasavvufî Yönü

Salih Baba'nın tasavvufla tanışması ilginç bir olay sonucunda vuku bulmuştur. Rivayete göre Salih Baba işyerinde otururken o dönemin meşhur ulema ve meşayihinden Kırtıloğlu Tekkesi Piri Nakşibendî büyüğü Muhammed Samî Erzincanî (Pir-i Samî) dükkana girer. Onun vakar ve haşmetinden etkilenen şair edeple ayağa kalkar ve onu en güzel bir şekilde ağırlar. Bir süre sohbetten sonra Pir-i Samî ayrılmak üzere ayağa kalkar. Tezgahtaki ham demirlerden birini göstererek "Evlâdım bizim tekkeye bu demirden bir bıçak yapiver" der. İşinin ehli olan Salih Baba biraz utanarak sıkılarak " Efendim, o ham demir bıçak olmak için münasip değildir." der. Bunun üzerine Pir-i Samî, " Sen hele yapmaya başla, o bıçak olur inşallah." diyerek dükkândan ayrılır.¹⁵

Salih Baba bu emir üzerine demiri ocağa sokar ve dövmeye başlar. Ham demirin çelikten ziyade iyi dövüldüğünü ve şekil aldığını hayretler içinde müşahede eder. Yıllardır bu işi yapan Salih Baba bunun alelâde bir durum olmadığını anlar. Yaşadığı bu olayın hem Pir-i Samî'nin bir kerameti olduğunu hem de kendisi için bir mesaj içerdiğini idrak eder. Pir-i Samî bir kişinin alim fazıl olmayıp ham da olsa işin ehli tarafından mamur edilebileceğini, işlenebileceğini Salih Baba'ya anlatmak istemişti. Pir-i Samî'nin bu mesajı Salih Baba tarafından alınmıştı. Salih Baba hemen dergâha gider ve o yola intisap eder.¹⁶ Bu andan itibaren Salih Baba'nın hayatı vefatına kadar derin bir aşkın terennümüyle geçer.

Pir-i Samî'ye intisabından sonra Salih Baba tekkenin müdavimi olur. Tekkenin bir kenarında sessiz sakin tevazu içerisinde sohbet dinler. Bir gün başka tarikatlara mensup bazı misafirler tekkeye gelir. Onlarda bazı ilahiler ve deyişlerin tekkede okunduğunu söyleyip, bu tarikatta böyle şeylerin olup olmadığını sorarlar. Pir-i Samî, tekkenin bir kenarında tevazu içerisinde oturan Salih Baba'ya nazar ederek, "Onu bizim Salih de okur." der ve gönülü coşan Salih Baba sürekli bir şekilde şiir söylemeye başlar. Tekkede bulunan bir ihvanın da bunları kaydetmesiyle Salih Baba Divanı yazıya geçirilmiş olur.¹⁷

¹³ Albayrak, Nurettin, *Bir Tasavvuf Şairi Salih Baba*, Maverâ Dergisi, İstanbul, 1986.

¹⁴ Doğan, 2009, s. 37 .

¹⁵ Albayrak, a.g.e, ss. 10-11.

¹⁶ Albayrak, a.g.e, ss. 10-11.

¹⁷ Albayrak, a.g.e, ss. 10-11.

Salih Baba'nın bu şiirleri Rabıta-i Nakş-ı Hayalî ismiyle kitaplaştırılmıştır. Fehmi Kuyumcu tarafından divanın yazma nüshaları bir araya getirilmiş ve latinize edilerek ilk defa 1979'da basılmıştır. Ahmet Doğan eser üzerinde bir çalışma yapmış ve divan ile beraber bu çalışmasını 2009'da kitaplaştırmıştır. Son olarak da Semerkand Yayınları ve Litera Yayınları tarafından 2015'te divan tekrar basılmıştır.

1.3 Salih Baba Divanı

Divan derin bir aşk-ı İlahî'nin etkisiyle nebean etmiştir. Pir-i Samî'nin nazarıyla manevî bir hale giriftar olan Salih Baba bu halin etkisiyle şiirler söylemiştir. Ancak divanın birçok yerinde bu şiirlerin kendisine söylettirildiği ve bu işte bir müdahalesinin olmadığını vurgulamıştır:

“Söyleyen Sâlih'dir amma söyleten Sâmi' durur

Bulmak istersen birader böyle bir sultân ara”¹⁸

“Bu Salih himmet-i pîr ile söyler

Beğenmez mi sözünü ehl-i arrâf”¹⁹

“Ey birader sözlerime tut kulağ

Sanma anı söyleyen dil yâ dudağ”²⁰

Salih Baba'nın mensup olduğu Nakşibendî tarikatının Erzincan kolunun sonraki devam ettiricilerinden olan Musa Baştürk Efendi (Dede Paşa), divanın *fena fi'ş-şeyh* hali yaşanırken söylendiğini dolayısıyla bu şiirlerin hakikatte Pir-i Samî'ye ait olduğunu belirtmektedir.²¹ Salih Baba'nın yukarıdaki sözleri de bu hükmü doğrulamaktadır.

Salih Baba'ya divanın söylettirilmesi aşamasında mevcut olan lutuf vefatından sonra da devam etmiştir. Divana müridân tarafından sahip çıkılmış ve şiirler Erzincan yöresine has makamlarla bestelenerek dergahlarda okunmuş ve manaları ile tefeyyüz edilmiştir. Pir-i Samî'yi takiben Muhammed Beşir Efendi, Musa Baştürk (Dede Paşa) Efendi ve Abdürrahim Reyhan Efendi dönemlerinde tekkelerde bu divan okutulmaya devam edilmiştir. Günümüzde Abdürrahim Reyhan Efendi'nin postnişini ve halifesi Ahmet Remzi (Genel) Efendi de bu usûlü devam ettirmektedir.

Salih Baba'nın ümmî olduğuna dair rivayetler de vardır. Nitekim divanda bizzat kendisi ümmî olduğunu söylemiştir:

“Ümmîyem ben zerre denli ilme yoktur takatim

Gâh olur ilm ile bî-pâyân oluram kime ne”²²

Yakın akrabaları ise Salih Baba'nın ümmî olmadığını söylemektedirler. Erzincan'ın Dağna Mahallesi'nin Kanlıgöl mevkiinde bulunan evine bazen kapanıp günlerce şiir

¹⁸ Salih Baba Divanı, s. 284.

¹⁹ Salih Baba Divanı, s. 216.

²⁰ Salih Baba Divanı, s. 172.

²¹ Salih Baba Divanı, s. 13.

²² Salih Baba Divanı, s. 287.

okumaya başladığı akrabaları tarafından haber verilmiştir.²³ Bu haberlerle divandaki ümmi olduğuna dair ifade arasında tenakuz görünmektedir. Ancak bu çelişki şu şekilde izale edilebilir. Salih Baba akrabalarının dediği gibi okuma yazma bilmektedir. Bazen şiir de söylemektedir. Ancak Salih Baba Divanı'nda atıfta bulunulan ayet ve hadislerin lafızları ve manaları ile en ince tasavvufi meselelere vukûfiyet ya çok ciddi bir ilmi birikime ya da rivayet edildiği gibi fena fi'ş-şeyh halinin tezahürüne dayanmalıdır. Salih baba birinci şıktaki derin ilmî birikime sahip olmayışını *ümmilikle* belirtmiş olabilir. Zaten *zerre denli ilme yoktur takatim* ifadesi bunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu şiirleri kendisine söyletenin Pir-i Sami olduğunu vurgulaması da bu tezi kuvvetlendirmektedir.

Divan'da Salih Baba'nın şeyhi Muhammed Sami Erzincanî'ye olan sevgisini ifade eden mısralar oldukça fazla yekûn tutmaktadır. Fenâ fi'ş-şeyh halinin tezahürü olan bir divanda kişinin şeyhine övgüler dizmesi olağan olandır. Salih Baba şeyhini Allah için sevmektedir ve Allah'a ulaşmak ve nefsi terbiye etmek için Allah dostlarının vesile edinmesini vurgulamaktadır:

Bak güzeller yüzüne Allah için
Fâide vermez sana gerdân-buhağ
Neye baksan Hak gözüyle kıl nazar
Böyle bakan gözlere olmaz yasağ²⁴
“Sen bu nefsin pençesinden kurtaramazsın özün
Arayıp bul bir hekîm-i hâzık-ı Lokmana bak
Pîr-i Sâmî Hazretine var yürü ihlâs ile
Kul olup dur kapısında hizmet-i merdâna bak”²⁵
“Olmak istersen hakikat serveri
Cân u dilden Hazret-i Kur'ân'a bak
Pîr-i Sâmî Hazretine var yürü
Andadır cân derdine dermana bak
Kapısında hadimi ol sıdk ile
Gözle dâim sendeki noksana bak”²⁶
“Bırak bu mâsivâ ile hevâyı
Pîr-i Sâmî gibi bul reh-nümâyı
Delîl eyle O zât-ı evliyayı

²³ Albayrak, a.g.e, ss. 10-11.

²⁴ Salih Baba Divanı, s. 172.

²⁵ Salih Baba Divanı, s. 178.

²⁶ Salih Baba Divanı, s. 179.

Bu berzah âlemin geçmek dilersen
Beka gülşanına göçmek dilersen”²⁷

Divan’da 163 şiir bulunmaktadır. 131 tanesinde aruz vezni, 32’sinde ise hece vezni kullanılmıştır. Aruz vezninin on farklı kalıbı ve hece vezninin de dört farklı türü kullanılmıştır. Salih Baba, aruz veznini divan şairleri seviyesinde kullandığı gibi hece vezniyle söylediği şiirlerde de halk şairleri mesabesinde. ²⁸

2. Salih Baba Divanı’nda Atıfta Bulunulan Hadislerin Kaynakları

Dinî bir neşve ve tasavvufî bir hâl ürünü olan Salih Baba Divanı’nda ayet ve hadisler atıfta yapılmaktadır. Salih Baba terennüm ettiği hakikatleri ayet ve hadislerle delillendirmekte, sarahaten veya remzen onlara atıfta bulunmaktadır. Kur’an ve hadisler mevcutken bunların hükümlerine muhalif kendi hevâ ve hevesinden konuşan kişileri eleştiren Salih Baba, Müslümanların asıl kaynaklarının Kur’an ve hadisler olduğunu vurgulamaktadır:

“Hak "Kuli'r-rûhu min emri Rabbî" buyurmuş iken
Kendi kendiden çıkarıp söyleyen süfyâna bak
Çok kulak verme bu kavmin ekseri deccâlîdir
Hak Teâlâ'nın kelâmı Hazret-i Kur'ân'a bak
Hem müfessirden muhaddisden sahîh ahbâr ile
Mustafâ'nın söylediği dürr ile mercana bak”²⁹

Divandaki ayet ve hadisler yapılan atıflar, bazen çok açık bir şekilde bazen de ayet ve hadislerin bir yorumu şeklinde yapılmaktadır. Çalışmanın kapsamının sınırlılığı nedeniyle sadece hadislerin metninden bir bölümün zikredilmesi suretiyle yapılan lafzî atıflara yer verilecek diğer örneklerden ise birkaç numune ile iktifa edilecektir.

“Benden sonra Peygamber gelmeyecektir.”

Hadisin Buhari, Müslim ve diğer temel hadis kaynaklarında sahih olarak bulunduğu tespit edilmiştir. Tam metni şu şekildedir:

“Ebû Hüreyre radiyallahu anh’dan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu:

- “İsrâiloğullarını nebiler yönetirdi. Bir peygamber vefat edince, yerine bir diğer peygamber geçerdi. Ancak benden sonra peygamber gelmeyecek, birçok halife gelecektir.”

Bunun üzerine ashâb-ı kirâm Rasûlullah’a şöyle bir sualde bulundular:

²⁷ Salih Baba Divanı, s. 157.

²⁸ Doğan, 2002, s. 23.

²⁹ Salih Baba Divanı, s. 177-178.

- Yâ Resûlallah! Bize bu hususta nasıl davranmamızı emredersin? Resûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu:
- "Halifelere görev sırasına göre bîat edin. Onlara itaat edin. Onlar size karşı görevlerini yapmazlarsa, Allah'tan size yardım etmesini isteyin. Çünkü Allah size karşı görevlerini ifa edip etmediklerini onlardan soracaktır."³⁰

Salih Baba Rasulullah'ın son peygamber olduğuna dair bu sahih hadisten iktibasta bulunmuştur:

"Lâ nebiyye ba'di" buyurdu Hâtemü'l-Mürselin
Oldu anın ayağı tozu âl ile tûtiya."³¹

• "Ölmeden önce ölünüz."

Hadis bu haliyle temel hadis kaynaklarında geçmemektedir. Ancak yakın manada çok sayıda sahih hadis vardır:

"Ey Allah'ın kulu! Dünyada bir garip veya yolcu gibi ol ve kendini ölmüş gibi bil!"³²

"Dünyada hep bir garip gibi davran ya da bir yolcu gibi yaşa. (Ölmeden önce ölmüş gibi ol) kendini kabir ehlinde say!"³³

Salih Baba tasavvufta önemli bir ilke olan kişinin ecelinden önce nefsini tezkiye ve varlığını tamamen Allah'a teslim etmesini yukarıdaki hadise dayanarak zikretmiştir. Divanı'nda hadisten iktibas yapılmış şu beytler mevcuttur:

"Hazret-i Pîrin yedinden mest edelden Salihâ

"Mutu kable en temûtû" ile tebşîr olmuşuz."³⁴

"Mutu kable en temûtû" sırrı olsun aşikâr

Bir hayât-ı baki sun kim cümle derdim ola sağ."³⁵

"Sırr-ı "mûtû" zümre-i âşikların bayramıdır

Devlet-i mülk-i bekadır semti seyrânı adem."³⁶

"Dünya sevgisi her türlü hatanın başıdır. Bir şeye olan aşırı sevgin seni kör ve sağır yapar."

³⁰ el-Buharî, Muhammed b. İsmail, *Sahîh*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâr Tavkî'n-Necât, 2001, IV/169; Müslim, İbn el-Haccâc en-Neysâbü'rî, *Sahîh*, thk. Mhammed Fuâd Abdülbakî, I-IV, Beyrut: Dâru İhyait-Turasi'l-Arabî, III/1471.

³¹ Salih Baba Divanı, s. 60.

³² İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (2001). *Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd, Âdil Mürşid, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2001, VIII/383.

³³ et-Tirmîzî, Muhammed b. İsa, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mısır:Şirketu Mektebeti ve Matbaat-i Mustafa Elbâbî, 1975, IV/567.

³⁴ Salih Baba Divanı, s. 151.

³⁵ Salih Baba Divanı, s. 173.

³⁶ Salih Baba Divanı, s. 231.

Şuayb Arnaûd'a göre hadisin birinci fıkrası temel hadis kaynaklarında Beyhakî'nin dışında bu haliyle geçmemektedir. Mezkur rivayet de sahih değildir. Ancak ikinci cümlesi Ebû Davud'un *Sünen'*inde geçmektedir.³⁷ Rivayet halk arasında meşhurdur. Salâtın camilerin birçoğunda bu hadisin yazılmış olduğu levhalar mevcuttur.

Bu rivayet dünya sevgisinin insanın yapmış olduğu hata ve günahların baş müsebbibi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Müslüman her şeyde olduğu gibi sevgi hususunda da orta yolu takip etmeli, hiçbir dünyevî sevgiye körü körüne bağlanmamalıdır. Salih Baba bu hadisin manasından haberdar olduğunu ancak dünyayı tamamen terkin zor olduğu gibi ona tamamen sahip olmanın da müşkil olduğunu belirtmektedir.

"Hep hatîâtın büyüğü hubb-ı dünyâ bilirem

Ânı terk etmek de güç pek kipçe sarılmak da güç."³⁸

• **"Fakr neredeyse küfür oldu. Fakrım övüncümdür."**

Hadisin ilk cümlesi Beyhakî'de geçmektedir.³⁹ es-Sehavî bütün tariklerinin zayıf olduğunu belirtmektedir. Ancak Muaz b. Cebel'den rivayet edilen " Fakr, dünyada müminin hediyesidir." hadisinin senedinde problem olmadığını belirtir.⁴⁰ Ebu Davud'da yer alan sahih hadiste ise küfür ve fakr bir arada zikredilmiştir.

" Allahım! Küfür ve fakirlikten sana sığınırım!"⁴¹

Tasavvuf ehli arasında çok meşhur olan ve Allah'a karşı kulun her şeyi ile Allah'a muhtaç olduğunu idrak etmesi şeklinde tefsir edilen bu rivayetten ıktibasta bulunan Salih Baba, divanında şu beytlere yer vermiştir:

"Fakrî fahrî" demedi mi enbiyâ

"Fakrî zillî" söyleyen merdâna bak."⁴²

"Fakrî fahrî' ihtiyar et sen sana gel ey gönül

Gel hakkı sen sende bul gitme yabane çâre ne."

Sâlih'em senden muradım "fakrî fahrî"dir benim

Yok huzur ile yüzüm varam dîvâne çâre ne."

"Kemâle ermek istersen çü "fakrî fahrî" yâd eyle

³⁷ İbnu'l-Esîr, Mecdüddin b. Muhammed el-Cezerî (1970). *Câmiû'l-Usûl fi Ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Şuayb Arnaûd, Beyrut: Mektebetu'l-Helvânî, 1970, IV/506.

³⁸ Salih Baba Divanı, s. 85.

³⁹ el-Beyhakî, Ahmed b. Huseyn Ebu Bekr el-Horasanî (2003). *Şu'abu'l-İman*, thk. Abdu'l-Ali Abdu'l-Humeyd Humeyd, I-XIV, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, IX/12.

⁴⁰ Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahman es-Sehavî, *el-Makâsıdu'l-Hasene fi Beyâni Kesîrin Mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehire ale'l-Elsine*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1985, s. 480.

⁴¹ Ebu Davûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Davûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Humeyd, I-IV, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, IV/324.

⁴² Salih Baba Divanı, s. 179.

Müeddeb ol mukarreb ol şaşırma yolu erkânı.”⁴³

• **“Beşikten mezara kadar ilim tahsil ediniz.”**

Halk arasında çok meşhur olan bu rivayet temel hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Rivayet kişinin hayatı boyunca ilim öğrenmesini teşvik ettiği için insanlar arasında çok yaygın olarak kullanılmıştır. Salih Baba da kişinin mevcut bilgisi ile yetinmeyip Allah dostlarının sohbetlerine gece-gündüz devam ederek Allah'ın zâtını anlamayı hedeflemesi gerektiğini, rivayete atıfta bulunarak şu şekilde belirtmiştir:

"Utlubul-ilme mine'l-mehdi ile'l-lahd" durma sen
Bir kaç esma bilmek ile Hakk'ı bildim sanma sen
Sohbet-i Pîre devam et rûz u şeb usanma sen
Zât-ı Hakk'ı anlamaktır binbir esmadan garaz.”⁴⁴

• **“Nefsini (kendini) bilen Rabbini bilir.”**

Bu rivayet ehl-i tasavvuf arasında çok meşhurdur. Suyutî, bu rivayetin sahih olmadığını belirtmektedir. *el-Fetavâ'*’ında Nevevî'nin, bu rivayetin sabit olmadığı hakkındaki değerlendirmesini de aktarmaktadır. Bu sözün Yahya b. Muâz'ın sözü olduğuna dair bir rivayete de yer vermektedir.⁴⁵ Salih Baba iktibasta bulunmak suretiyle birçok beytinde bu rivayete atıfta bulunmaktadır. Salih Baba seyr-u sülûkunun başlangıcında “men aref” sırrına vakıf olamadığını dile getirirse de sonraki dizelerde mürşidinin duası ve rehberliğiyle o sırrın da kendisine açıldığını belirtmektedir. Ancak bu sırta vakıf olmak için bir mürşide tabiiyeti vurgulayan Salih Baba, hakiki alimin ilmiyle amel olan kişi olduğunu da belirtmektedir.

"Men aref" sırrına vâkıf olmadım
Çok muhbire vardım haber almadım
Hergiz bundan eşed bir derd görmedim
Aslımdan bir haber veren yok bana.”⁴⁶
“Olursun "men aref" sırrından agâh
Seni katre iken umman eder şeyh.”⁴⁷
"Men aref" sırrına vâkıf olmuşam
Nefsim ile hem Rabbimi bilmişem
Mutmainne kalasına girmişem

⁴³ Salih Baba Divanı, s. 353.

⁴⁴ Salih Baba Divanı, s. 164.

⁴⁵ es-Suyutî, Cemalu'ddin Abdurrahman b. Kemal, *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2004, I/288.

⁴⁶ Salih Baba Divanı, s. 65.

⁴⁷ Salih Baba Divanı, s. 91.

Gayrette bir metin hisarımız var."⁴⁸

"Hakikat âlimi ol "men aref" sırrından ol agâh
İlimden bil garaz her bir cihetle âmil olmaktır."⁴⁹

"Men aref" sırrına vâkıf olmak istersen eğer

"Külli şey'in hâlikun" de nefha-i Rahman ara."⁵⁰

- **"Benim Allah ile öyle bir anım vardır ki o vakitte ne mukarreb melek ne de gönderilmiş bir peygamber bana yaklaşabilir."**

Mutemed hadis kaynaklarında bu lafızlarla zikredilmeyen rivayet, mutasavvıflar mabeyninde maruf olup tasavvufî kaynaklarda Hz. Peygamber'in makamının yüksekliği bâbında zikredilmiştir. Salih Baba bu rivayetin "lî meallah" yani "Allah ile beraber öyle bir vaktim vardır ki" ibaresini iktibas etmiştir. Hakikat yolcusunun Hz. İsa (a.s) gibi insanlardan tecrid olarak Allah'la manevi birlikteliğe ulaşması için ilahî aşk mektebi olan tasavvufa girmesi gerektiğini şu beyt ile ifade etmiştir:

"Lî meallah" dersini aşkın kitabından oku

Gir tecerrüd âlemine Hazret-i İsâ gibi."⁵¹

Sehavî, rivayetin *Kuşeyrî Risalesi'*nde yakın lafızlarla zikredildiğini, yine Tirmizî'nin benzer mânada bir rivayete *Şemâil'*inde yer verdiğini, İbn Rahûye'nin *Müsned'*inde de mânaca benzer bir rivayetin yer aldığını belirttikten sonra rivayet hakkında bir hüküm vermemiştir.⁵² Aclûnî de benzer ifadelerle yer verdikten sonra Ali el-Kârî'nin, rivayetin manası ile ilgili değerlendirmelerine atıfta bulunmuştur. Buna göre mukarreb melekten ve gönderilmiş nebîden maksat, Cebrail (a.s) ve kardeşi Hz. İbrahim'dir (a.s).⁵³

- **"Ben gizli bir hazinedim bilinmeyi istedim."**

Ehl-i tasavvuf arasında çok meşhur ve yaygın olan bu rivayet Allah'ın (c.c) mahlukatı yaratma amacını açıklamaktadır. İnsanın merakını mucip olan bu soruya muknî bir cevap veren bu rivayet temel hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Ancak manasının doğru olduğu kabul edilmektedir. Salih Baba'nın divanında kendisine en çok atıfta bulunduğu bu rivayete ilgili iktibasları içeren beytler çok sayıda olduğundan bir kısmı burada zikredilecektir:

"Âlem-i amâ'da iken esmalar (oldu) tamam

Hak buyurdu "yâ habîbim küntü kenzen mahfiyâ"⁵⁴

⁴⁸ Salih Baba Divanı, s. 97.

⁴⁹ Salih Baba Divanı, s. 138.

⁵⁰ Salih Baba Divanı, s. 284.

⁵¹ Salih Baba Divanı, s. 343.

⁵² es-Sehavî, a.g.e, s. 565.

⁵³ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, h. 1351, II/174.

⁵⁴ Salih Baba Divanı, s. 59.

"Hitâb-ı "küntü kenz" in sırrına mahrem olan sensin
"Fe ahbebtü" senin şânındadır ey mazhar-ı dîdâr."⁵⁵
"Ahsen-i takvîm" rumuzun anladınsa zâhidâ
"Küntü kenz" in mebde'i bu aşka olmuştur esâs."⁵⁶
Destgîrim ol cemî-i pîr ü pirân hürmeti
"Küntü kenz" in pâdişâhı rûh-ı sultân hürmeti
Şeyh-i azam Pîr-i Tâgî Abdurrahmân hürmeti
Dergâhın dârü'l-emânım olduğun bilmez miyem?"⁵⁷
"Dahi hem "küntü kenz" esrarının bir nebze iş'ârı
Diyem bir katre mikdârı zuhûr-ı himmet-i pîrân."⁵⁸

• **"Sen olmasaydın, sen olmasaydın kainatı yaratmazdım."**

Allah'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v) hitap ettiği ve kainatı O'nun hürmetine yarattığını ifade eden bu rivayet halk arasında ve bilhassa mutasavvıflar arasında meşhurdur. Tasavvufla ilgili eserlerin hemen hemen tamamında bu rivayetle karşılaşmak mümkündür. Ancak temel hadis kaynaklarında bu rivayet yer almamaktadır.

Hz. Peygamber'in şânını ortaya koyması nedeniyle Salih Baba da bu rivayete, iktibas etmek suretiyle divanında sıklıkla yer vermiştir. Bir kısmını zikretmekle iktifa edilecektir:

"Ki sen ol Nûr-ı Ekber'sin keramet tacı başında
Ki sen ol Rûh-ı A'zam'sın senin şânındadır "levlâk"
Semâda ismi Ahmed'dir bu âlemde Muhammed'dir
Ahad'den vahidiyyettir bu sözde olmagıl şekkâk."⁵⁹
"Bil şerîat emr ü nehyi bilmek imiş ey gönül
Hem tarîkat râh-ı Hakk'a gelmek imiş ey gönül
Marifet Hak ile meşgul olmak imiş ey gönül
"Akl-ı küll" sensin gönül "levlak" senin şânındadır
Her ne var a'lâ vü esfel cümle dîvânındadır."

Bil tasavvuf Hak seni benlikten âzâd eyleye

⁵⁵ Salih Baba Divanı, s. 102.

⁵⁶ Salih Baba Divanı, s. 152.

⁵⁷ Salih Baba Divanı, s. 210.

⁵⁸ Salih Baba Divanı, s. 252.

⁵⁹ Salih Baba Divanı, s. 180.

"Alleme'l-esmâ" ya mazhar eyleyip şâd eyleye
Keşf olup sırr-ı hakikat gönlün âbâd eyleye
"Akl-ı küll" sensin gönül "levlak" senin şânındadır
Her ne var a'lâ vü esfel cümle dîvânındadır."⁶⁰

• **"Âdem, su ile çamur arasındayken ben nebiydim."**

Ehl-i tasavvuf arasında meşhur olan bu rivayete Salih Baba Divanı'nda şu şekilde atıfta bulunulmuştur:

"Ki "Beyne'l-mai ve't-tiyn" iken Âdem
Saadet kişveri hâkân değil mi"⁶¹

Sehavî, rivayet ile ilgili geniş sayılabilecek bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre rivayetin "Adem, ruh ile cesed arasında iken ben Peygamberdim" şeklinde yakın lafızlarla gelen versiyonu İbn Hanbel, Tirmîzi ve Hakîm gibi muhaddisler tarafından rivayet edilmiş ve sahih görülmüştür. Ancak "su ile çamur arasındayken" ifadesi ile gelen rivayetler zayıf görülmüştür.⁶²

• **"Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır."**

Tasavvuf ehli arasında meşhur olan bu rivayet mutemed hadis kaynaklarında tahrir edilmemiştir. Sihhati hususunda ise çok farklı değerlendirmeler söz konusudur. İbn Hacer el-Askalânî, mezkur rivayetin subûtu sahih bir tarikinin olmadığına işaret etmiş⁶³; el-Kettanî ise bu rivayetle ilgili olarak hadis ulemasının olumsuz tenkitleri olduğunu belirttikten sonra bazı muhaddislerin rivayet hakkında zayıf bazılarının ise uydurma hükmü verdiklerini ifade etmiştir.⁶⁴

• **"Allah'ın ilk yarattığı şey (Levh) ve kalemdir."**

Mutasavvıfların eserlerinde sıklıkla atıfta bulunduğu bu rivayet, benzer lafızlarla bazı hadis kaynaklarında tahrir edilmiştir. İbn Ebî Şeybe, Musannef'inde⁶⁵ ve Ebu Ya'lâ da *Müsned'*inde rivayete yer vermiştir. Ubade b. Samit'in oğluna aktardığı şu hadis de benzer lafızları ihtiva etmektedir:

"Ben Rasulullah (s.a.)'in şöyle buyurduğunu işittim: Allah'ın ilk yarattığı şey, kalemdir; (onu yarattığı zaman) yaz, dedi. Kalem:Ya Rab, neyi yazayım? dedi. Allah şöyle buyurdu: Olan ve kıyamete kadar olacak bütün kaderi yaz."

⁶⁰ Salih Baba Divanı, s. 129.

⁶¹ Salih Baba Divanı, s. 334.

⁶² Sehavî, a.g.e, s. 521.

⁶³ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Beyrut, 1988, VI, 221.

⁶⁴ Muhammed b. Cafer el-Kettanî, Nazmu'l-mütenâsir mine'l-hadisi'l-mütevâtir, Beyrut, 1987, s. 185.

⁶⁵ Ebubekr İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1409, VII/259.

Bu tarik ise Tirmîzî tarafından iki yerde rivayet edilmiş;⁶⁶ birincisine garîb diğerine sahih-hasen-garîb hükmü kendisi tarafından verilmiştir. Bunun dışında da farklı tariklerle rivayet birçok hadis kitabında tahrîc edilmiştir. Allah'ın ilk yarattığı şeyle ilgili farklı rivayetler içerisinde en sağlamı "kalem" ile ilgili rivayetlerdir.⁶⁷

- "Allah'ın ilk yarattığı ruhumdur."

Rivayet, tasavvuf ehli arasında meşhurdur. Makbul hadis kaynaklarında tahrîc edilmeyen rivayet, mevzuât türü kitaplarda değerlendirilmiştir.⁶⁸

3. Salih Baba Divanı'nda Peygamber Algısı

Sufiler, kainatın yaratılma sebebi olarak Allah'ın son nebîsi Hz. Muhammed'e (s.a.v) olan sevgisini vurgularlar. Hz. Peygamber'in Allah katındaki değeri ve ümmetine örnekliği konusunda çok sayıda ayet ve hadis vardır. Bu ayet ve hadislerin ışığında doğru bir peygamber tasavvurunun oluşması önem arz etmektedir. Uydurma rivayetlerle mutedil olmayan bir peygamber tasavvuru inşa edilmek istense de⁶⁹ muhaddisler bu tür rivayetlerin mevsuk olmadığını ortaya koymuşlardır. Peygamberin ilahlaştırılması ne denli tehlikeliyse sıradanlaştırılması da aynı derecede zararlı sonuçlar doğuracaktır. Bu noktada dini temsil edenlerin, ulemanın, sufilerin, vaizlerin ayet ve makbul hadisleri tebliğ ve irşad faaliyetlerinde esas almaları hayatî bir husustur.

Hatip, vaiz ve din adına konuşan diğer şahısların, bir fikrin aşılmasında, iyiliklerin ve güzelliklerin yerleştirilmesinde olduğu kadar birtakım zayıf ve asılsız haberlerin toplumda yayılmasındaki menfi tesirlerini göz ardı etmek mümkün değildir. Bu bakımdan dini konularda konuşmanın her önüne gelenin yapabileceği basit ve sıradan bir iş olmadığı, bu hususta görev icra edenlerin veya edeceklerin ilmi yeterlilikleri ve sorumluluk duygusu taşımaları dini ve sosyal hayat bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.⁷⁰

Doğru ve mutedil bir peygamber tasavvurunun oluşması için vahyin ilk muhataplarının yani sahabenin Rasulullah'ı nasıl algıladıkları da dikkate alınmalıdır. Sahabenin tamamının aynı peygamber tasavvuruna sahip oldukları iddia edilemese de üzerinde ittifak edilen ortak kabullerin de olduğu inkar edilemez. Sahabe, Hz. Peygamber'i şüphesiz bir dinî otorite olarak görüyorlardı. *Onlar için Hz. Peygambere bu otoriteyi veren yalnızca onun sergilemiş olduğu hayat olmayıp, müslümanların kendi tecrübe sahalarını aşan 'mutlak bilgi kaynağıyla (vahy) onun gayb alanına uzanabilmiş olmasıydı.*⁷¹

⁶⁶ et-Tirmizi, Kader, 16; et-Tirmizi, Tefsir, 68.

⁶⁷ Sehavî, *el-Mekâsîd*, s. 199.

⁶⁸ Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yayınları, Birinci Baskı, Konya, 2001, s. 271-274.

⁶⁹ Bünyamin Erul, "Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnet'in Yeri ve Değeri Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. , Ankara, 2003, ss. 419-435.

⁷⁰ Hasan Cirit, "Dini Hitabetin Kavramsal Çerçevesi ve Günümüze Yansımaları", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu Bildirileri*, DİB yayınları, Ankara, 2008, I/460.

⁷¹ Ali Dere, "Rivayet Malzemesinde Toplumsal Değişimin İzleri", *İslamiyât*, C.1, Sayı:2, 1998, s. 37.

Salih Baba, hayatının önemli bir bölümünü sūfî gelenek içerisinde geçiren ve Divanı'nı da tasavvufî bir hâlin içindeyken terennüm eden bir derviştir. Mürşidini ve tüm velîleri Hz. Peygamber'in varisleri olarak görüyordu.

“Velâyet şehrinin şahı bulardır
Hakikat şemsinin mâhı bulardır.”

Bulardır mahrem-i esrâr-ı Hazret
Bulardır vâris-i Hatmü'n-nübüvvet⁷²

“Vâris-i hatmü'n-nübüvvet Pîr-i Samû Hazreti
"Sayesinde Salih'em nâdâne sanma bizleri"⁷³

Bular hep enbiyâ vârisleridir
Ulûmu keşf-i Kur'ân'dır meşâyih⁷⁴

Her gerçek tasavvuf ehli gibi Salih Baba'nın da amacı Allah'a iyi bir kul, Habîb'ine ise layık bir ümmet olmaktır:

“Bizi zem eyleyene rahmet eyle
Habîbin Ahmed'e hâs ümmet eyle”

Salih Baba'nın Peygamber tasavvuru ehl-i sünnet yolunda olan büyük sūfîlerin peygamber algısı ile benzerlik taşımaktadır. Hicrî III. asırdan sonra büyük oranda şekillenen Nûr-u Muhammadî (Hakikat-ı Muhammediyye) inancı Salih Baba'nın Divanı'nda da vurgulanmaktadır. Bu konu ayrı bir başlıkta inceleneceği için tafsilata girilmeyecektir.

Divanın hemen her şiirinde bu peygamber tasavvuru görülebileceği gibi Rasulullah'ı (s.a.v) tavsife odaklanan şu naat daha bariz deliller içermektedir:

Saadet burcunun sultânı sensin yâ Resûlallah
Kamu derdlilerin dermanı sensin yâ Resûlallah

Dahi hem âlem-i a'mâda iken cümle esmalar
Zuhuri âlem-i a'yânı sensin yâ Resûlallah

⁷² Salih Baba Divanı, s. 390.

⁷³ Salih Baba Divanı, s. 392.

⁷⁴ Salih Baba Divanı, s. 89.

Dahi hem "küntü kenz" esrarının bil mahremi sensin
Makamındır senin hem "Kabekavseyñ" yâ Resûlallah

Çü doğdun Mekke'de kıldın Medîne şehrine hicret
Kamu ebrârın îmânı çü sensin yâ Resûlallah

Zuhuratın mukaddemdir melâik ins ü cinden hem
Dü âlemde Ebü'l-Ervâh ki sensin yâ Resûlallah

Muradın teşrîf mi'râcdan vücûd-u âlemin gezdin
Zemîn ü asumanın nuru sensin yâ Resûlallah

Cemî-i enbiyâ cümle sana hep ümmet oldular
Hüviyyet babının miftâhı sensin yâ Resûlallah

Pirîmiz Hazret-i Sâmî senin vârislerindedir
Ulüvv-i himmeti hem sâni sensin yâ Resûlallah

Bu Salih himmet-i pîri ile bildi seni şahım
Kelâmın hücceti burhanı sensin yâ Resûlallah⁷⁵

Allah'ın varlığı yaratmasındaki en büyük hikmetin Hz. Peygamber olduğuna şu dizelerde işarete bulunulmuştur:

Dahi hem "küntü kenz" esrarının bil mahremi sensin
Makamındır senin hem "Kabe kavseyñ" yâ Resûlallah⁷⁶

Kainatın yaratılış sebebinin muhabbet olduğu ve bu muhabbetin en büyük zuhurunun görüldüğü zatın Hz. Muhammed (s.a.v) olduğu şu şekilde beyan edilmiştir:

⁷⁵ Salih Baba Divanı, s. 296.

⁷⁶ Salih Baba Divanı, s. 296.

Bular deryâ-yı vahdettir Ahadden Vâhidiyyettir
Zuhuratı muhabbettir Muhammed'den olur a'yân⁷⁷

Ahad'den hem zuhura geldi Ahmed
Muhabbetten yaratıldı Muhammed⁷⁸

Yukarıdaki ve devam eden dizelerde, Hz. Peygamber'in miracının onun makamının yüceliğine delil olarak gösterildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in tüm peygamberlerin reisi olduğu düşüncesi ise şu dizelerde ifade edilmiştir:

“Cemî-i enbiyâ cümle sana hep ümmet oldular
Hüviyyet babının miftâhı sensin yâ Resûlallah”⁷⁹

Hz. Peygamber'in Allah'ın kelâmı olan Kur'an-ı Kerîm ile ilişkisi ise şu şekilde belirtilmiştir:

“Bu Salih himmet-i pîri ile bildi seni şahım
Kelâmın hücceti burhanı sensin yâ Resûlallah”⁸⁰

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Kerîm'in tebliğiyle görevli olduğu ve kendisine vahyedileni naklettiği düşüncesine de şu dizeler işarette bulunmaktadır:

Dürer-bâr-ı Muhammed Mustafâ'dan
Haber veren bunu Kur'ân değil mi⁸¹

Tasavvuf ehli, Allah'ı insanlara tarif eden iki bürhânı sıklıkla vurgular. Bunlardan biri burhân-ı nâtik olarak da isimlendirilen Hz. Muhammed (s.a.v), diğeri ise Allah'ın kelâmı Kur'an-ı Kerîm'dir. Hz. Peygamber, Kur'an'ın mübelliği, mübeyyini, şârihidir. Aslında bu iki bürhân, yekdiğerini gösterir, ispat eder. Bursevî'nin eserinde kendisinde atıfta bulunduğu Muhammed b. Ka'b el-Kurtûbî'nin şu sözü de bu konuyu

⁷⁷ Salih Baba Divanı, s. 255.

⁷⁸ Salih Baba Divanı, s. 248.

⁷⁹ Salih Baba Divanı, s. 296.

⁸⁰ Salih Baba Divanı, s. 296.

⁸¹ Salih Baba Divanı, s. 335.

açıklamaktadır: “ Kim ki kendisine Kur’an ulaşmıştır, Hz. Muhammed’i (s.a.v) görmüş ve işitmiş gibidir.”⁸²

Salih Baba da Allah’ın peygamberlere indirilen vahiy ile bir nevi konuştuğunu ifade eder:

Gâhî şecerden söyler ol gâhî hacerden söyler ol
Gâhî beşerden söyler ol bir mantık-ı burhanıdır.⁸³

Salih Baba, yukarıdaki dizelerde, Allah’ın çeşitli şekillerde mesajını insanlara ulaştırdığını, bazen şecerden, bazen hacerden bazen de beşerden konuştuğunu ifade etmektedir. Beşerden konuşmada ise şüphesiz en bilinen şekil peygamberlere vahiy yoluyla Allah’ın konuşmasıdır. Salih Baba bu dizeleriyle “beşer peygamber” tasavvuruna sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu beşerin vahiy alıyor olması onu diğer insanlardan ayırmakta, seçkin bir konuma yükseltmektedir. Bu şekilde peygamberlerin ilahlaştırılması tehlikesinden uzaklaşmaktayken, onların sıradanlaştırılması probleminden de sakınılmaktadır.

Ehl-i sünnet alimleri gibi sufiler de Hz. Peygamber’in şefaathet yetkisini kabul ederler. Mahiyeti hususunda farklı görüşler olsa da ekser ulema şefaathet varlığını kabul etmiştir. Salih Baba da Hz. Peygamber’in şefaathet yetkisine şu dizelerle işarette bulunmuştur:

Eğer bir Fatıha eylesen himmet
Şefaathet eylesen ana Muhammed⁸⁴

Gelin dergâha dervişler
Kılalım zevk ü cünbüşler
Huda'nındır kamu işler
Bu meydân-ı muhabbettir
Şefîmiz Muhammed'dir.⁸⁵

Salih Baba, Hz. Peygamber’in şefaathet yetkisini kabul etmekle beraber, bunun sınırsız bir salâhiyet olmadığını da, dolayısıyla ümmet-i Muhammed’in sadece şefaathetle kendini kurtaramayacağını da beyan eder:

⁸² İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul,2007, V/253.

⁸³ Salih Baba Divanı, s. 104.

⁸⁴ Salih Baba Divanı, s. 392.

⁸⁵ Salih Baba Divanı, s. 106.

Kâbiliyyet bizde olmazsa meşâyih neylesin
İster ise mürşidi olsun Muhammed Hazreti⁸⁶

3.1. Nur-u Muhammedî (Hakikat-ı Muhammediyye) Anlayışı

İlk yaratılan varlık ile ilgili tarih boyunca farklı düşünceler, tezler ortaya konulmuştur.⁸⁷ Ehl-i tasavvuf arasında da bu konuda çok meşhur bir kabul vardır ki Nûr-u Muhammedî, Hakikat-ı Muhammediyye, vücûd-u icmâlî gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Bu kavramlarla ilgili yapılan çalışmalarda mevzu farklı açılardan tarif edilmeye çalışılmıştır:

*Mutasavvıflara göre Hz. Peygamber'in (a.s.) altmış üç yıla sınırlı cismânî hayatından ayrı bir varlığı daha mevcuttur. Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa "hakikat-i Muhammediyye" var olmuş, bütün mahlûkât bu hakikatten ve onun için yaratılmıştır. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir. Gizli bir hazine olan Cenâb-ı Hak, bilinmeyi murat etmiş ve ilk defa taayyün-i hubbî şeklinde, yani Hz. Peygamber'in (a.s.) nuru ve sevgisi olarak tecellî etmiş, ardından diğer varlıkların hepsini bu nurdan yaratmıştır. Onun âlemlere rahmet oluşunun anlamı da budur.*⁸⁸

Nur-u Muhammedî düşüncesi bugünkü haline tarihsel süreçte evrilerek ulaşmıştır. Süfîlerin bu görüşünde dayandıkları en temel nokta Nur Suresi'nin 35. ayetidir:

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِثْلِ نُورِهِ كَمِثْلِ نُورِهِ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Allah göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir."⁸⁹

Tefsirlerin çoğunda bu ayette bahsedilen nur, Allah'ın nuru olarak tevil edilir. Ancak ilk müfessirlerden Mukatil b. Süleyman, ayetin ilk cümlesine "Allah, yerlerin ve göklerin nurudur." manasını verdikten sonra, *مثل نور* şeklinde başlayan ikinci cümleyi *مثل نور* ifadeleriyle tefsir etmiş ve bu ayette Hz. Peygamber'in nurunun tavsif edildiğini belirtmiştir.⁹⁰ Sehl et-Tüsterî ise ilk defa Allah'ın ilk önce Hz. Muhammed'in (s.a.v) nurunu yaratıp sonra cümle eşyayı ondan

⁸⁶ Salih Baba Divanı, s. 51.

⁸⁷ Ahmet Yıldırım, "İlk Yaratılan Varlık Bağlamında Hadislerde Yaratılış Problemi", *Tabula Rasa*, Yıl: 3, Sayı: 8, 2003, s. 163.

⁸⁸ Mahmut Ay, "İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 23, 2010, s. 80.

⁸⁹ Nûr, 24/35.

⁹⁰ Ebu'l-Hasan Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, Dâru İhyai't-Turas, Beyrut, h. 1423, III/199.

yarattığı tezini ortaya koymuştur.⁹¹ Zünn'un-i Mısrî (ö. 245/459) ve Hallâc-ı Mansur (ö. 309/922) bu tezi daha da belirgin hale getirerek kavramın tasavvuf ehli arasında şöhret bulmasına sebep olmuşlardır.⁹² Hicrî III. Asırdan itibaren Nûr-u Muhammedî ve Hakikat-ı Muhammediyye kavramlarının ehl-i tasavvuf arasında şöhret bulması daha öncesinde böyle bir inancın olmadığı ve bu kavramlar ile mânalarının sonradan ihdas edildiği veya başka kültürlerden alındığı anlamına gelmez. Genel olarak tasavvuf terimi de geç dönemlerde ortaya çıksa da mahiyeti açısından Hz. Peygamber'in uygulamaları ile temellendirilir.

İlk yaratılan varlık konusundaki rivayetleri tetkik eden Özşenel, şu tespitlerde bulunmuştur:

Bu rivayetlerden, hadis kritiği açısından, akıl hadisi genellikle mevzu veya zayıf, kalem hadisi makbul kabul edilmiştir. Kalem hadisi dikkatle incelendiğinde görülür ki ilk varlığın ne olduğu ve mahiyetinin tayin ve takdiri şeklindeki felsefi bir problemden ziyade, hayır ve şerriyle bir bütün halinde kadere inanmanın önemi vurgulanmaktadır. Hadiste kalemin zikredilmesi ise kaderin ezelde Allah tarafından takdir edildiğine işaret olmalıdır.

Nur-u Muhammed konusundaki bazı rivayetler ise daha çok mutasavvıflar arasında revaç bulmuştur. Diğer rivayetlere gelince bunlardan bazıları sahih, bazıları zayıftır. Bazılarının ise sahih olmakla birlikte ilk varlığa delalet konusunda tam bir sarahate sahip bulunmadığını, ancak istidlâlen bazı yorumlara vesile olduklarını söyleyebiliriz. Bu sebeple bu konuda ulemanın görüşleri de bazı yorumlardan ibaret kalmış, her biri dolaylı veya dolaysız delillerle görüşünü desteklemeye çalışmıştır. Esasen tamamen metafizik mahiyette olan ve zaman-mekan boyutlarını aşan böylesine gaybî bir meselede kesin bir şey söylemenin zorluğu da ortadadır.⁹³

Salih Baba, ilk yaratılan varlık ile ilgili farklı rivayetlere atıfta bulunmuştur. Rivayetlerde nûr, kalem, ruh ve akıl, arş, kürsî, su vb. ilk yaratılan varlıklar olarak zikredilmektedir. Her rivayette farklı bir şeyin zikredilmesi görünüşte rivayetler arasında bir çelişki olduğu izlenimi vermektedir. Ancak tasavvuf ehline göre, mezkur kavramlar (nûr, kalem, ruh ve akıl vb.) hakikatte aynı şeydir veya aynı hakikatin farklı görüntüleridir. Bu konuda Necmettin Dâye de aynı görüştedir. Rivayetlerde nûr, kalem, ruh ve akıl şeklindeki ifadelerin her biri, Hz. Peygamber'in farklı bir özelliğine işaret etmektedir.⁹⁴ Ancak bu özellikleri kendisinde toplayan Hakikât-ı Muhammediyye'dir.

Salih Baba da bu görüştedir:

⁹¹ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, s. 68-69.

⁹² Ay, a.g.m, s. 81.

⁹³ Mehmet Özşenel, "Araştırma Notları: İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler", *Divan*, C:3, S:4, 1998, s. 188.

⁹⁴ Necmüddîn Dâye, *Bahru'l-Hakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi No:18, vr . 77b-78a.

“Nefha-i Rahmânîden açıldı meydân-ı adem
Kâf u nûn emriyle giydi şekl-i elvanı adem

Mebdei âlem-nümâdır mazhar-ı esrâr-ı Hakk
Nefy ü isbât eylemekdir an-be-an şân-ı adem

Nûr-ı Ekrem Rûh-ı A'zam Akl-ı Küllî hem Kalem
Bunların emriyledir hükm ile fermân-ı adem”⁹⁵

Sonuç

Osmanlı'nın son dönem Nakşibendî büyüklerinden olan Muhammed Pîr-i Samî Efendi'nin müridlerinden biri olan Salih Baba'ya ait divan, tasavvufî bir hâlin ürünü olup ayet ve hadislerle yapılan yoğun atflar yönüyle dikkat çekmektedir. Tasavvuf içerikli divanların genel özelliklerini taşıyan divanda Allah, peygamber ve peygamberlerin varisleri olarak mürşidlere olan sevgi dile getirildiği gibi ihvanların bu yolda dikkat etmesi gereken hususlar da didaktik bir uslûpla dile getirilmiştir. Yaratılış, Nur-u Muhammedi, insan-ı kâmil gibi tasavvufun en derin mevzuları ile ilgili vukûfiyetli yorumlar eserin değerini arttırmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde, Salih Baba'nın hayatı, divanı ve tasavvufî yönü hakkında bilgi verilmiştir. Divan hakkında yapılan incelemelerde hem aruz hem de hece vezniyle şiirlerin yer aldığı eserin, Divan Edebiyatı'nın son dönem nadide eserlerinden biri olduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışmada divandaki hadislerle yapılan atflar da değerlendirilmiştir. Çalışmanın boyutu küçük olduğundan hadislerin metninden iktibas yoluyla yapılan atflar göz önünde bulundurulmuştur. Mana yoluyla yapılan iktibaslar göz ardı edilmiştir. Hadis atflarının bir kısmı kudsî hadislerle geri kalanlar ise diğer hadislerle yapılmıştır. Kudsî hadislerin hemen tamamı tasavvuf ehli arasında meşhur olan rivayetlerdir. Tasavvuf kitaplarının ve divanların ekseriyetinde bulunan hadislerle atıf yapılmıştır. Bu kudsî hadislerin ekseriyeti temel hadis kaynaklarında yer almayan rivayetler olmakla beraber ehl-i tasavvuf ve halk arasında yaygın ve meşhur hadislerdir. Diğer hadislerin de bir kısmı sahih hadislerdir. Mutemed hadis kaynaklarında geçmektedirler. Çalışmada bunların kaynakları ve alimlerin bu rivayetlerle ilgili görüşleri verilmiştir. Bir kısmının ise kaynakları tespit edilememiştir. Ancak kaynakları tespit edilemeyen hadislerin mana açısından Kur'an'a ve sahih hadislerle aykırılığı görülmemiştir. Tasavvuf ehli için asıl önemli olan husus bu olduğu için bu tür rivayetlere de atıf yapılmaktadır.

Bir sufî olarak Salih Baba'nın peygamber tasavvuru da çalışmada incelenmiştir. Buna göre peygamberler bir beşer olmakla beraber, Allah'ın kendilerine vahiy indirmesi yönüyle farklı bir özelliğe sahiptirler. Allah'ın peygamberler aracılığıyla mesajlarını insanlara aktardığını ifade eden Salih Baba, Miraç hadisesini Hz. Peygamber'in diğer

⁹⁵ Salih Baba Divanı, s. 227.

peygamberlerden ve tüm varlıklardan üstünlüğünün bir nişanesi olarak vurgular. Hz. Peygamber'in şefaatinin kabul etmekte beraber, kişinin kendi iradesiyle yaptığı amellerin belirleyici olduğunu da vurgular. Genel olarak divanda öne çıkan peygamber tasavvurunun, ehl-i sünnetin peygamber algısı ile uyduğu sonucuna varılmıştır.

Divanda sıklıkla vurgulanan Nûr-u Muhammediyye (Hakikat-ı Muhammediyye) düşüncesi ele alınan başka bir başlıktır. Salih Baba Hicri III. asırdan itibaren şekillenen ve yaygınlaşan Nûr-u Muhammediyye (Hakikat-ı Muhammediyye) düşüncesini, sûfîlerin ekseriyetine uyararak kabul etmiş ve birçok şiirinde bu kavrama atıfta bulunmuştur. Hadis literatüründe Allah'ın yarattığı ilk varlık konusu tartışılmıştır. Bu konuda farklı rivayetlerin olması ve bunların sıhhat oranlarının değişkenlik göstermesi bu tartışmayı arttırmıştır. Rivayetlere bakıldığında, ilk yaratılan varlık ile ilgili farklı şeyler zikredildiği görülmektedir. Rivayetlerde nûr, kalem, ruh ve akıl, arş, kürsî, su vb. kavramlar, ilk yaratılan varlık olarak zikredilmektedir. Bu durum da ilk yaratılan varlık hususunda rivayetler arasında tezat ortaya çıkmaktadır. Muhaddislerin genel kanaati, ilk yaratılan varlıkla ilgili rivayetlerin en sahihinin "kalem" ile ilgili olanının olduğudur. Diğer rivayetler ise zayıf ve mevzu olarak değerlendirilmiştir. Salih Baba ise ilk yaratılan varlıkla ilgili nûr, kalem, ruh ve akıl rivayetlerinin tamamına atıfta bulunur. Bunların bir hakikatin farklı tezahürleri olduğunu ifade eden Salih Baba, tüm rivayetleri geçerli kabul eder.

KAYNAKÇA

- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Mektebetu'l-Kudsî, I-II, Kahire, h. 1351.
- Akün, Ömer Faruk, "Divan Edebiyatı", DİA, İstanbul.
- Albayrak, Nurettin *Bir Tasavvuf Şairi Salih Baba*, Maverâ Dergisi, İstanbul, 1986.
- Ay, Mahmut, "İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 23, 2010, 77-120.
- el-Beyhakî, Ahmed b. Huseyn Ebu Bekr el-Horasanî (2003). *Şu'abu'l-İman*, thk. Abdu'l-Ali Abdu'l-Humeyd Humeyd, I-XIV, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd.
- el-Buharî, Muhammed b. İsmail (2001). *Sahîh*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır en-Nâsır, I-IX, Dâr Tavkî'n-Necât.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz, I-IX, İstanbul, İstanbul, 2007.
- Cirit, Hasan, "Dini Hitabetin Kavramsal Çerçevesi ve Günümüze Yansımaları", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu Bildirileri*, DİB yayınları, I-II, Ankara, 2008.
- Dâye, Necmüddîn, *Bahru'l-Hakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi No:18.
- Deniz, Mustafa (2002). *Salih Baba Divanı'nda Dini-Tasavvufî Şahsiyetler*, Âyet ve Hadisler, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi, KKTC.
- Dere, Ali, "Rivayet Malzemesinde Toplumsal Değişimin İzleri", *İslamiyât*, C.1, Sayı:2, 1998, ss. 11-37.
- Doğan, Ahmet (2009). *Salih Baba (md.)*, DİA, C. 36, İstanbul: TDV.
-(2002). *Salih Baba Hayatı, Edebi Şahsiyeti ve Şiirleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ebu Davûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Davûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Humeyd, I-IV, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Erul, Bünyamin, "Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru", İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnet'in Yeri ve Değeri Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. , Ankara, 2003, ss. 419-435.
- İbn Ebî Şeybe, Ebubekr, *Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (2001). *Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd, Âdil Mürşid, I-VL, Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- İbnu'l-Esir, Mecdüddin b. Muhammed el-Cezerî (1970). *Câmiû'l-Usûl fi Ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Şuayb Arnaûd, I-XII, Beyrut: Mektebetu'l-Helvânî.
- Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, Dâru İhyai't-Turas, I-V, Beyrut, h. 1423.
- Müslim, ibn el-Haccâc en-Neysâbûrî, *Sahih*, thk. Mhammed Fuâd Abdulbakî, I-IV, Beyrut: Dâru İhyait-Turasi'l-Arabî.
- Özşenel, Mehmet, "Araştırma Notları: İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler", *Divan*, C:3, S:4, 1998, ss. 171-189.
- Salih Baba (2015/A). *Divan*, İstanbul: Semerkand Yayınları
- (2015/B). *Divan*, İstanbul: Litera Yayınları.
- es-Sehavî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahman, *el-Makâsıdu'l-Hasene fi Beyâni Kesîrin Mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehire ale'l-Elsine*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1985.
- es-Suyutî, Cemalu'ddin b. Kemal (2004). *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- et-Tirmîzî, Muhammed b. İsa (1975). *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-V, Mısır:Şirketu Mektebeti ve Matbaat-i Mustafa Elbâbî.
- et-Tüsterî, Sehl b. Abdullah, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, nşr. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.
- Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yayınları, Birinci Baskı, Konya, 2001.
- Yıldırım, Ahmet, "İlk Yaratılan Varlık Bağlamında Hadislerde Yaratılış Problemi", *Tabula Rasa*, Yıl: 3, Sayı: 8, 2003, ss. 163-180.